

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ SİNONİMİK CƏRGƏ

Şeirdə üslubi gözəllik və zənginlik yaradan vasitələrdən biri də sinonimlərdir. Dildə özünəməxsus xüsusiyyətləri daşıyan, bir mənənin fərqli səs cildlərində ifadəsi olan sinonimlər dildə sistem təşkil edərək şair və yazıçıya təfəkküründəki ideya və düşüncələri çoxçalarlı şəkildə oxucuya çatdırmağa kömək edir. Sinonimlər qrammatik kateqoriyalar içərisində spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bədii üslubun müxtəlif formalarında sinonimlərdən geniş istifadə edilir. “Sinonim qrammatik vahidlərin (ümumiyyətlə sinonimlərin) əsasını, nüvəsini qeyd etdiyimiz iki cəhət-məna uyğunluğu, məna, yaxud üslubi fərqi olma təşkil edir. Bu cəhətlər bütün vəziyyətlərdə (hətta deyərdik ki, bütün dillərdə) dialektik vəhdətdədir və bunların birinin nəzərə alınmaması ümumiyyətlə sinonimlik anlayışının təhrifinə və ziddiyyətli izah olunmasına səbəb ola bilər”[1, 8]. Nitqin dolğun ifadəsində, fikir və hisslərin mümkün qədər dəqiqliklə nəzərə çatdırılmasında sinonimlərə müraciət olunur. Sinonimlər eyni anlayışın yaxın və bir qədər fərqli mənalarını ifadə edir.

Sinonimlər uzun müddətdir ki, dilçi alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bu sahədə kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. Bunlardan Azərbaycan dilçilərindən T.Əfəndiyeva, B.Abdullayev, S.Cəfərov, Avropa dilçilərindən Ş.Balli, D.Layonz, rus dilçilərindən isə V.İ. Koduxov, A.İ. Yefimov, D.N. Şmelyev, N.L. Yevgenyevanın əsərlərində bu məsələ ilə bağlı geniş tədqiqatlara rast gəlinir. Yazılmış tədqiqat əsərlərində dilin digər vahidləri ilə sinonimlər arasında olan oxşar və fərqli cəhətlər şərh olunmuşdur. “Sinonimlər bəzən mənaca bir-birinin eyni olan sözlər kimi səciyyələndirilir. Əslində isə dildə bir-birinin mənaca eyni olan söz yoxdur, iki söz çox nadir hallarda bir-birinə tam ekvivalent ola bilər ki, bu cür sözlər dildə leksik dublet adlanır. Sinonimləri leksik və ya frazeoloji paralelizm adlandırmaq daha düzgün olar, yəni səs tərkibi etibarilə fərqli, mənaca yaxın və ya uyğun”[2, 6].

Əsərin bədii effektivliyini artırmaq, şeir dilini mümkün qədər qüsuruzlaşdırmaq, fikir və hisslərin dəqiq ifadəsini təmin etmək üçün sinonimlərə müraciət olunur. Lakin bədii dildə istifadə olunan sinonimlər danışıq dilindəki sinonimlərdən bir qədər fərqlənir. “Bədii əsərlərdə sinonimlərdən istifadə edilməsi təsvir olunan hər hansı bir əşyanın və hadisələrin rəngli boyalarla verilməsinə, obrazların daxili aləminin açılmasına imkan yaradır, əsərin tonunu qüvvətləndirir, nitqin emosional-ekspressiv çalarının təsirlənməsinə, ifadəlilik dərəcəsinin artmasına yardım edir və eyni zamanda yorucu təkrarlardan uzaq olmasını şərtləndirir”[3, 17]. Belə ki, şair dildəki mövcud sinonimlər halqasından istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda kontekstdən asılı olaraq, məqamına uyğun sözləri həmcins şəkildə işlədərək üslubi sinonimik cərgə yarada bilər. Üslubi sinonimlər qeyri-stabil işlənmə məqamına sahib olsa da, tədricən dildə işləklilik qazanaraq sabitləşmiş sinonim sırası əmələ gətirir.

*Dahiləri belə gördüm
alçaqların, xainlərin
xəbislərin hədəfində
Nöqtə boyda ləkəsi yox,
Şöhrətində, şərəfində*

(Z.Yaqub)

Göründüyü kimi, ədəbi dildə mənfi çalarlı “alçaq”, “xain” və “xəbis” sözləri bir-birinə sinonim kimi işlənməyə də, fərqlilik daşısa da, Z.Yaqub şeir daxilində mənfi insani keyfiyyətlərin ifadəsi üçün üslubi sinonimik cərgə yaratmışdır.

*Pislik elə, yamanlıq tut
Yalan danış, evlər uçur*

(Z.Yaqub, “Mən bilmərəm”)

Misralarda stabil sinonim sözlər şeir daxilində bədii fikrin qüvvətləndirilməsi üçün bir üslub vasitəsinə çevrilmişdir. Əslində sinonimik cərgədəki sözlərin tam eyni məna daşması nisbi xarakter daşıyır. “Sinonim sözlərə məxsus olan bu xüsusiyyət bir daha sübut edir ki, sinonimlər tam mənada bir-birinin əvəzində işlənən sözlər deyildir. Əksinə, sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim sözün məna çalarları və üslubi rənginə görə nitqdə istifadə məqamı vardır”[4, 42].

Ümumiyyətlə, linqvopoetikada dilin üslubi xüsusiyyətlərini zənginləşdirən sinonimlər geniş tədqiqata cəlb edilmişdir. Dilçilikdə üslubiyyət məsələlərinin təhlili zamanı bu dil vahidləri müəyyən fikir və ideyaların üslubi cəhətdən məqsədyönlü ifadəsinə imkan yaradan vasitə kimi qəbul edilir. Dildə texniki aydınlıq yaradan sinonimlər həm nitqdə, həm də müəyyən bir mətndə eyni sözlərin təkrarına yol verməklə əsərin dilinin bəsitləşməsinin qarşısını alır. “Dilin lüğət tərkibinin zənginliyi üçün, xüsusən, üslubi müxtəlifliyi üçün, sinonimlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki bunların vasitəsilə fikrin səlisliyi, incəliyi və doğruluğu təmin olunur”[5, 13]. Belə ki, eyni anlayışı müxtəlif üslubi boyalar və çalarlarla ifadə edən sinonimlər məqam və şəraitə uyğun seçilərək fikrin sözlərdə təkrarının qarşısını alır. Sinonimlər üslubi rəngyaratma baxımından zəngin xəzinə olmaqla, müxtəlif dil mənbələrini özündə ehtiva edir. Belə ki, sinonimik cərgəni təşkil edən dil vahidləri həm milli, həm də alınma olur. Ə.Dəmirçizadə yazır:

“Müasir Azərbaycan dili sinonimlərlə zəngin olan dillərdən biridir və onun lüğət tərkibindəki müxtəlif növ sinonim sözlər birdən-birə törəmədiyini kimi, bir mənbədən də deyildir. Bu sinonimlər Azərbaycan dili lüğət tərkibində müxtəlif

¹⁵ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, fil.ü. f.d. gunel-mirze@rambler.ru

səbəblərlə və xüsusən, üslubi ehtiyaclarla əlaqədar olaraq cürbəcür yollarla və ayrı-ayrı mənbələrdən əsrlər boyu toplanmış sözlərdir”[6, 123].

*Aldanmışam sərvətinə dünyanın,
Ömrüm-günüm yalan mənim, puç mənim
Nahaq yerə yaxasından yapışdım,
Təqsir mənim, günah mənim, suç mənim.*

(Z.Yaqub, “Suç mənim”, s.177)

Bu misralarda ərəb, fars və türk mənşəli sözlər sinonim cərgə yaratmışdır. *yalan* və *puç* sözləri dolaylı sinonimlərdir. Əslində, puçluq yalanın mahiyyətidir.

Əldə etdiyimiz faktiki materiallar sinonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir:

1. İnsan həyatı ilə bağlı olanlar. Məsələn:

*Mənim şair olmağa gücüm çatmır,
Əldür məni, **ölməyə** gücüm çatmır,
Gücüm çatmır bu **dünyadan getməyə***

(R.Rövşən, “Bir az uzun çəkdi ömrüm deyəsən”, s.21)

*Gözlərimi çevirdim astar üzünə,
Ürəyimi gördüm, **içimi** gördüm.*

(R. Rövşən, “Astar üzünə”, s.22)

*Qaçarsan yanından adamların da,
Çəkilsən **tənhaliyə**, **təkliyə***

(R.Rövşən, “Addım”, s.25)

Müasir poeziyada obrazlılıq yaratmaq məqsədilə sinonimlər cərgəsindən də istifadə olunmuşdur.

*Üstümə yüyürdü
Qanunlar, **yasalar!***

(R.Məcid, “Xilaskarım”, s.11)

*Qapalı olanlar!
“No smokinq”-lər,
“Ne kuritlər”-lər,
“içeləmz”-lər,
“çəkmək olmazlar”-lar!*

(R.Məcid, “Xilaskarım”, s.12)

Burada artıq çoxdan milliləşmiş ərəb mənşəli *qanun* sözü ilə türk dilindən alınmış *yasa* sözünü yanaşı işlətməklə şair sinonimik cərgə yaratmışdır. Daha sonra isə “*siqaret çəkmək olmaz*” sözünün müxtəlif dillərdəki qarşılığını verməklə sinonimlik yaratmışdır.

2. Qohumluq əlaqəsi bildirənlər. Məsələn:

***Qohumdan**, **qardaşdan**, özgədən küsüb,
Baxtından, özündən, güzgüdən küsüb
Çoxu ağlamağa bəhanə gəzir*

(R.Rövşən, “Bir az uzun çəkdi ömrüm deyəsən”, s.20)

***Qardaşım**, **atam balası**,
Gücüm çatmır, bu dünyadan getməyə*

(R.Rövşən, “Bir az uzun çəkdi ömrüm deyəsən”, s.21)

3. Məişət əşyaları ilə bağlı olanlar:

*Ağlama, Bənövşə nənə,
Axı nə var ağlamalı?
Sovqat yolla beş nəvənə,
Düyünçəli, **bağlamalı***

(R.Rövşən, “Ağlama Bənövşə nənə”, s.39)

Onu da qeyd etmək ki, əldə edilən faktiki materiallar arasında dialektlərdə də işlənən sinonimlərə təsadüf etdik:

*Bu dünya Dərbənd qalası,
Nə yolu, nə yolağası...*

(R.Rövşən, “Bir az uzun çəkdi ömrüm deyəsən”, s.21)

“Yolağası” sözünün bir digər variantı da “yolağadır.” Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “yolaq, yolağa *is.məh.* Çəpərdə, hörgüdə basıq və ya uçuq yer; çəpəri, hörgünü basmaqla açılan yol. *Yolaqdan gələn hənirtiyə qarşı onlar...yərbəyer qalxdılar və həyat qapısına tərəf atıldılar. S.Rəhimov.*”[7, 610].

Bədii üslub nümunələrində sinonimik cərgədə işlənən arxaikləşmiş sözlərə rast gəlinə də, bunların arxaikləşdiyini hiss etmək olmur. Sinonimik cərgədəki *yolağası* sözü arxaikləşmiş olsa da, bu bədii nümunədə onunla sinonimlik təşkil edən *yolu* sözü həmin sözün tam başa düşülməsinə imkan yaratmışdır.

Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, müstəqillik illərində yazılan Azərbaycan şeirində sinonimik cərgədə işlənən sinonimlər mənşə baxımından rəngarəngliyinə görə seçilir və bədii əsərin bədiiyini artırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1985, 87 s.
2. Bəşirov K. Azərbaycan dilində sinonim qoşa sözlər lüğəti. (dərs vəsaiti) Bakı, Elm və təhsil, 2012, 180 s.
3. Xəliloğlu F., İ.Hacıyeva. Nitqdə ifadəlilik yaradan vasitələrin öyrədilməsi. Bakı, Müəllim, 2012, 28 s.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 352 s.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1973, 357 s.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azər tədris nəşr, 1962, 268 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. , IV cild, Bakı, Şərqlər-Qərb, 2006, 712 s.

Bədii ədəbiyyat

1. Yaqub Z. Mənə ümid kimi bax. Bakı, Şərqlər-Qərb nəşriyyatı evi, 2014, 416 s.
2. Yaqub Z. Bir əli torpaqda, bir əli haqda. Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, 488 s.
3. Rövşən R. Nəfəs. Kitablara kitabı (şeir, nəsr, esse) Bakı, Qanun, 2006, 760 s.
4. Məcid R. Çiyələk qadın. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 2014, 114 s.

Açar sözlər: şeir, sinonim, Azərbaycan, müstəqillik, dövr, bədii üslub

Ключевые слова: поэзия, синоним, Азербайджан, независимость, период, художественный стиль

Key words: poetry, synonym, Azerbaijan, independence, period, literary style

Xülasə

Məqalədə Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirində işlənən sinonimik cərgədən istifadə olunmuşdur. Hər sinonimik cərgədə bir neçə sinonim söz olur.

Şeirdə üslubi gözəllik və zənginlik yaradan vasitələrdən biri də sinonimlərdir. Sinonimlər qrammatik kateqoriyalar içərisində spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Sinonimik cərgədən bədii üslubun müxtəlif formalarında geniş istifadə olunur. Bədii dildə istifadə olunan sinonimlər danışq dilindəki sinonimlərdən fərqlənir.

Резюме

В статье используется синонимический ряд азербайджанской поэзии эпохи Независимости. Каждый синонимический ряд состоит из нескольких синонимов.

Один из способов создания красоты и богатства стиля в поэзии являются синонимы. Среди грамматических категорий они отличаются своими специфическими особенностями. Синонимический ряд широко используется в разных формах художественного стиля. Синонимы, используемые в художественной речи, отличаются от синонимов разговорной речи.

Summary

A synonymic row of Azerbaijani poetry in Independence epoch is used in the article. There are several synonymic words in each synonymic row. One of the ways to create a beauty and richness of style in poetry are synonyms. Synonyms are differentiated by their specific features in grammatical categories. We use synonymic row in different forms of literary style. Synonyms used in literary language differ from synonyms used in speaking.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova